

נתן רוטנשטרייך

עשר שנים למותו
תרע"ד-תשנ"ד (1914-1993)
צילם חיים גולדגרבר

והתכוונותיה. הוא בוחן את משמעות האקטים של ההתכוונות שבתודעה ומוצא שאפשר להעמידם על שלושה יסודות עצמאיים, כלומר יסודות אחרונים שאינם ניתנים לגזירה זה מזה: הרוח, התודעה של הסובייקט הקונקרטי והעולם הניסיוני. בין שלושת היסודות או שלושת מישורי המציאות הללו יש יחס קורלטיבי-דינמי. הרוח הוא שם נרדף לתחום העקרונות או הנורמות, והיא אף מקור עולם הסמלים והמשמעויות שבתוכו האדם חי, עולם שמוצא את גישומו הקונקרטי בלשון, בחוק, בסדרי ממשל, בשיטות מחשבה וכדומה. ברוח יש עצמה יוצרת בחינת כוח עצמאי המעצב את המציאות. רוטנשטרייך רואה אפוא את האדם, או את מה שהוא מכנה 'הסובייקט הקונקרטי', פתוח לשני כיוונים: לעבר העולם שמחוצה לו ולעבר העקרונות שמעליו. פתיחות האדם לעולם משמעה שאין הוא נבלע בסביבתו ככל שאר היצורים, שהתנהגותם מוכתבת בעיקרה על ידי מערכת של אינסטינקטים, אלא הוא חופשי לבחור את דרכו ולעצב את סביבתו. אולם העיצוב עצמו איננו שרירותי אלא מודרך על ידי מערכת של עקרונות הנתונים לו. האדם הוא יצור ביניים בעולם שמקומו בין העקרונות לבין העולם הנתון לו. ייחודו בהיותו יצור מגשים בתוך העולם בזכות הכושר הטבוע בו להיענות לעקרונות הנודעים לו באופן ספונטני, כשם שהעולם נודע לו באופן ספונטני. לדעת רוטנשטרייך, ערכיות האדם טמונה בהיותו נושא של הגשמה. זו ערכיות פתוחה לתפקיד המוטל עליו. קו מחשבה זה מתבלט לפנינו בבירור בכל הגותו המקיפה נושאים רבים ומגוונים. הוא היה מבקר חריף של הזרמים הפילוסופיים המודרניים, בפרט האקסיסטנציאליסטיים והפוסט-מודרניסטיים, משום שהללו הפריזו, לדעתו, בהבלטת היסוד הספונטני בקיומו של האדם והתעלמו מן היסוד הנורמטיבי (ראו למשל את ספרו Man and His Dignity).

חינוך

רוטנשטרייך החל את דרכו החינוכית כמנהל בית המדרש למורים של עליית הנוער (1944-1951). זה היה מוסד חינוכי שמיטב המורים של התקופה נטלו בו חלק ושלטה בו רוח הומניסטית רעננה. לימים נודעה לרוטנשטרייך השפעה גדולה על עיצוב ההשכלה הגבוהה בישראל בזכות תפקידו באוניברסיטה, במועצה להשכלה גבוהה ובאקדמיה הלאומית הישראלית למדעים. רבים מן החוקרים הצעירים בארץ זכו לעידודו. דלתו הייתה פתוחה לפניהם, ולא מעט עשה לקידום האקדמי. רוטנשטרייך ייחד גם מחשבה רבה לשאלות החינוך בכלל (הביטוי התמציתי מובא בספרו סוגיות בחינוך). הוא הבלטי את הממד ההומני של החינוך על כל תחומיו. לדעתו, המשמעות העיקרית של ההומניזם היא תביעה לרחבות ולפתיחות, ראיית האדם את עצמו בתוך אופק רחב, מעבר לאותו קטע של המציאות שבו הוא חי כאן ועכשיו. האדם איננו יכול להיעשות יצור אנושי, אם אינו חורג מעצמו, והחברה היא הסוכן האחראי למימוש הפוטנציאל הטבוע באדם באמצעות המורשת התרבותית והסדר החברתי.

החינוך המודרני נצמד יתר על המידה אל ההווה ואל צרכיו. הללו נעשים לגביו אמת מידה עיקרית, ואילו העבר והעתיד הולכים ונדחים לחלוטין. ההיצמדות להווה משמעה ראיית החינוך כפונקציה של

נתן רוטנשטרייך היה מאנשי הרוח הבולטים ביותר בישראל מאז ראשית שנות החמישים של המאה הקודמת ועד מותו בשנת 1993, והשפעתו ניכרה בחיי החברה והרוח. הוא העמיד תלמידים רבים, שימש בתפקידי מפתח אקדמיים-ציבוריים והגיב בכתיבתו העיתונאית על השאלות החשובות שהעסיקו את החברה הישראלית. כמו כן היה מעורב בחיים הפוליטיים, והיה לו דין ודברים עם כמה מרבי המדינה. להלן אסכם את תרומתו הייחודית הרב-אנפית בארבעה תחומים.

פילוסופיה

נתן רוטנשטרייך עלה לארץ בשנת 1932 וקנה את חינוכו האקדמי באוניברסיטה העברית בירושלים. לאחר שהצטרף אל חבר מוריה (1951) נעשה אחד המורים הבולטים בה, והשפעתו ניכרה לא רק בחוג הפילוסופיה, שבו הורה, אלא אף באוניברסיטה בכלל. עם פרופ' ש"ה ברגמן ופרופ' ח"י רות יחד היה רוטנשטרייך ממניחי היסוד לחינוך הפילוסופי בישראל. בד בבד עם מחקריו המגוונים בכל תחומי ההגות הפילוסופית שאף רוטנשטרייך לבסס בכתיבו משנה פילוסופית עצמאית.

שלא כשלושת מוריו באוניברסיטה – י גוטמן, ש"ה ברגמן וח"י רות – שהיו בעלי השקפת עולם דתית, רוטנשטרייך היה הוגה חילוני. הפילוסופים שהשפיעו עליו בעיקר היו קאנט, הגל, הרמן כהן והוסרל. מבחינה שיטתית הוא נמשך אל האסכולה הפנומנולוגית. מצד אחר, כמי שהיה חניך תנועת הנוער גורדוניה הושפע לא במעט מהגותו של אהרן דוד גורדון, בפרט מראייתו את האדם כיצור הפתוח לקוסמוס, אף שלימים הוא סטה ממנה בנקודות עקרוניות. רוטנשטרייך נתן ביטוי שיטתי להגותו הפילוסופית-אנתרופולוגית בספרו הרוח והאדם. מגמתו של ספר זה הייתה בירור מעמדו של האדם ביקום. נקודת המוצא פנומנולוגית: ניתוח התודעה האנושית

המחשבה היהודית בישראל ובתפוצות להתמודד עם משבר היהדות. הוא סבר כי להתחדשות המחשבה הפילוסופית-הדתית עשויות להיות תוצאות פוריות הן בעבור היהדות ההלכתית הן בעבור היהדות הלא-הלכתית.

רוטנשטרייך ביקר את המחשבה הציונית החילונית ואת החינוך הציוני על שום שהזניחו את מחשבת העבר. בשל אופיו המשימתי של המפעל הציוני הופנה עיקר תשומת הלב לבעיות ההווה, והחינוך לא הצליח לטפח יראת כבוד כלפי העבר ותודעה של אחריות כלפי העתיד. ברוחו של ביאליק טען רוטנשטרייך שעניינה האמתי של התרבות העברית החדשה הוא "לקרוע חלונות חדשים לעבר" ו"לנסות ולמצוא סינתזה חדשה בין הדורות" (לעניין זה עיינו *Tradition and Reality*); ומאחר שאנו חייבים לתת את הדעת על יצירת שותפות של תרבות, אין להימלט מבעיית המבחר של החומר הנלמד. בתורת עם בעל היסטוריה כה ארוכה, שיצירותיו העיקריות הן אלה שבכתב, חייבים אנו להבחין בין הדברים שיש להם ערך קיים לבין אלו שיש להם ערך היסטורי בלבד ומקומם בחינוך האקדמי ולא בחינוך התיכוני.

הגותו הציונית-החברתית

מאז עלייתו לארץ כחבר בתנועת הנוער גורדוניה ראה את עצמו כאיש תנועת העבודה, וכל ימיו נשאר נאמן לערכיה הראשוניים, שאותם למד ממוריה הגדולים – גורדון וברל כצנלסון (ראו עיונים *בצינונות בזמן הזה*). רוטנשטרייך ראה במושג 'ההגשמה' הציוני גורם מנחה במאבק המתמיד על דמותה האנושית של החברה וביטוי של אחריות אישית לעתידה. עמדותיו הפוליטיות-החברתיות היו טבועות בחותם הראליסטי והמתון של הזרם המרכזי בתנועת העבודה. הוא התנגד נמרצות לצינונות המשיחית, הן זו של בן-גוריון הן זו המאוחרת יותר של 'גוש אמונים'. מאז 'פרשת לבון' (1961) נעשה רוטנשטרייך למבקר חריף של דרכה הפוליטית של תנועת העבודה, שהלכה והתרחקה לדעתו מערכיה החשובים. אף שראה בהקמת מדינת ישראל את המפנה החשוב ביותר בהיסטוריה היהודית בזמנו – מפנה שמשמעו העתקת מרכז הכובד של החיים היהודיים מן הגולה לישראל – הוא סבר שזה רק צעד ראשון בבניינה של חברה יהודית שוויונית המטפחת בתוכה את כבוד האדם בתורת יצור מגשים. לפי ניתוחו את 'המצב היהודי' היה רוטנשטרייך פסימי בדבר האפשרות של המשך החיים היהודיים בגולה, אבל דגל בשיתוף פעולה מתמיד בין ישראל לתפוצות.

רוטנשטרייך פרסם עשרות ספרים, מאות מאמרים מדעיים ואלפי מאמרים פובליציסטיים. הוא היה פילוסוף מעורב במלוא מובנה של המילה. את הגותו הפילוסופית הטמיע במאמריו הפובליציסטיים, והם נוגעים במרב השאלות החשובות המעסיקות את החברה הישראלית. ספק אם היה נושא חשוב בחיי החברה הישראלית שלא הגיב עליו בשיקול דעת ובסגנון מתון.

החברה הישראלית איבדה את אחד מחשובי מבקריה. חסרונו מוחשי ביותר כי מעטים כיום הם ההולכים בדרכו, דרך הממזגת עיון פילוסופי מעמיק עם ביקורת חברתית אחראית מתוך אכפתיות אמיתית ומתוך שאיפה להעמיד תופעות ותהליכים אקטואליים בהקשרם הרחב והנכון.

החברה וצרכיה האקטואליים במקום לראות אותו בראש וראשונה כפונקציה של הדמות הנשאפת של האדם. ההשכלה שוב אינה נתפסת ככוח בונה ומעצב את אישיותו של האדם, אלא בחינת כלי שנועד להכשיר את האדם למקצוע מסוים או להשתלבותו בחברה. התוצאה היא צמצום האופק של האדם, שמתגלה לעינינו באופן מוחשי בתחומי החשיבה והעשייה החינוכית. החינוך שם דגש על צדדים פורמליים ומתודיים ונוטה להתחמק מצדדיו הערכיים. לאוצרות התרבות מן העבר, שנודעה להם חשיבות עקרונית הן בעיצוב הפרט הן ביצירת בסיס משותף לליכוד חברתי, אין עוד מעמד נורמטיבי בחינוך. הם הולכים ונעשים בעיקר נחלתם של מומחים. קצב הפיתוח הטכנולוגי והכלכלי מביא לידי כך שהמקצועות ההומניסטיים נדחקים ממעמדם לטובת מדעי הטבע והמקצועות הטכנולוגיים. הסכנה כאן היא השתלטות של קונפורמיזם והעדר עמדה ביקורתית כלפי ההווה. על הפדגוגיה להתגבר על סכנות אלו על ידי טיפוח תודעה של שייכות ושל שותפות הן כלפי ההיסטוריה הן כלפי העולם. לדעת רוטנשטרייך, זה הגרעין ההומניסטי שבחינוך: החדרת תודעת האחריות של האדם לא רק לעצמו, אלא אף לעולם שהוא חי בו. רוטנשטרייך טען שעל החינוך להעמיד את ההיסטוריות של האדם, קרי את יצירת הדורות, כאמצעי מתקן להיצמדות היתרה להווה וכמשקל שכנגד ל'היבריס' הטכנולוגי.

יהדות

רוטנשטרייך ראה בהגות הדתית היהודית את אחד המקורות החשובים ביותר לטיפוחה של תודעת האחריות בזמנו (עיינו למשל *עיונים במחשבה היהודית בזמן הזה*). אין זה מקרה שאחד הספרים הראשוניים שפרסם היה *המחשבה היהודית בעת החדשה* (נכתב בעידודו של ברל כצנלסון). אף שהיה הוגה חילוני היה לו יחס עמוק לדת היהודית ולמורשתה. הוא סבר שיש להסתייע גם במורשת הדתית וגם במסורת הקלסית כיסוד הכרחי בחינוך לשם ריסונו של האדם בתרבות הטכנולוגית הכובשת את עולמנו ולשם חידוש תחושת האחריות שלו כלפי העולם. עקרון ההלכה, שעליו מושתתת היהדות, נראה לו אחד המקורות החשובים לכך. אין הכוונה לחזרה אל 'שולחן ערוך'. יש להציע פירוש חדש לרעיון זה, פירוש שיבליט את משמעותו העקרונית לאדם החילוני המודרני. יש צורך חיוני בהטעמת הגבולות העקרוניים של האדם בעידן הטכנולוגי והפוסט-מודרניסטי, שכן "שאלת ריסון האדם ותודעת הגבול המותר לו... חדלה להיות שאלה אקדמית ונעשית שאלה ממשית הכרוכה בחיי יום-יום ובגורל האדם בדור הזה ובדור הבא." הכוח המרסן של ההלכה חייב למצוא את ביטויו בכל תחומי החיים, ובכלל זה התחום הפוליטי.

בד בבד קרא רוטנשטרייך להתחדשותה של ההלכה במדינה וציפה לתחייתה של הדת. התנאי לכך הוא חידוש המחשבה הדתית. המחשבה הדתית היהודית לא התמודדה כראוי עם משבר הדת בעולם המודרני. רעיון ההומניזם או האוניברסליזם, כלומר ההתייחסות אל האדם כאדם, הן בשל היותו חלק מן המכלול האנושי הן בשל הפוטנציאל הטמון בו עדיין זר לחלוטין לרובה של היהדות ההלכתית. ספרו *המחשבה היהודית בעת החדשה* וכן שאר מחקריו במחשבה היהודית בעת החדשה, ובעיקר במשנותיהם של הוגים יהודיים השייכים לעולם התרבות הגרמנית, נועדו לעורר את